

ČLOVEK AKO TVORCA SAMÉHO SEBA

Formulácia názvu znie voči známym úsekom histórie priveľmi odvážne. Zdá sa byť skôr zbožným želaním ako skutočnosťou. Je pravda, že ľudia už oddávna túžia po takej spoločnosti, v ktorej by maximálne mohli rozvinúť svoje sily a schopnosti, ale bližší pohľad na vývoj človeka svedčí o tom, že človek je dosiaľ skôr otrokom či už prírodných alebo spoločenských podmienok. Je téza, že človek je tvorcom samého seba, iba heslom, či má seriózný filozofický základ? Táto téza nie je vo vlastnom zmysle slova objavom marxizmu. Prejavovala sa v rôznych podobách a z rôznych aspektov v „modeloch človeka“ všetkých čias, ale vždy skôr ako morálny príkaz, ktorý mal podoprieť základ akejkoľvek morálky — uznanie zodpovednosti človeka za svoje činy. Filozofické východiská pre motiváciu týchto morálnych príkazov sa však od seba odlišovali.

Jestvuje mnoho možných kritérií pre klasifikáciu modelov človeka. Niektoré môžeme uviesť:

1. vývin týchto modelov v dejinách mýtov, náboženstiev, hypotéz a teórií spoločenských vied, čiže historický pohľad na názory každej epochy o sebe;
2. výraz chápania človeka vo vývine umenia;
3. pokusy o rekonštrukciu „skutočne jestvujúcich“ spoločenských vzťahov a z nich vyplývajúcich konkrétnych modelov každej epochy;
4. štrukturalistické chápanie človeka a spoločnosti ako analýzu hľadísk jednotlivých prírodných a spoločenských vied na model človeka a ich syntézu do štruktúralno-statického či štruktúralno-dynamického modelu.

Za najserióznejšie by bolo možné považovať také pokusy, ktoré sa snažia o tvorivú syntézu všetkých uvedených hľadísk; teda štruktúralno-dynamické, na výsledkoch vied založené chápanie človeka, ktoré by obsahovalo nielen historický a štruktúralný pohľad, ale aj „skutočný stav vecí“, do ktorého by integrovalo i názory človeka a epochy o sebe a mechanizmy ich vzniku, podmienenosť človeka a možnosti jeho tvorivej činnosti. Pokusy o takúto grandióznu syntézu už jestvujú ako v nemarxistickej, tak v marxistickej literatúre, sú však veľmi ojedinelé a zjavne nad sily jedného človeka; a azda ani súčasné ojedinelé vedy, ktoré postupujú ešte stále skôr analyticky a na základe rozboru jednotlivých stránok skutočnosti dospievajú často k jednostranným pohľadom, absolutizácii jednotlivých stránok ľudskej existencie, nedávajú dost materiálu a možností pre takúto syntézu. Každý pokus o systematický rozbor modelov človeka je teda zatiaľ zjednodušením problému. V stručnej konzultácii nemôže byť ničím iným a navyiac je nepochybne aj určitou vulgarizáciou problému.

S týmito výhradami sa pokúsme o veľmi stručnú a povrchnú charakteristiku

východisk európsko-amerického modelu človeka v súčasnosti z hľadiska sebaurčenia, sebavytvárania a sebauplatnenia človeka.

Celá európska kultúra a pohľad človeka na seba je výsledkom zložitej súvzťažnosti „skutočného stavu vecí“ a tradície.

„Skutočný stav vecí“ nám do určitej miery podávajú súčasné ekonomické, sociologické, psychologické a historické vedy (s tou výhradou, že sú iba „pohľadom znútra“, teda názorom epochy o sebe).

Tradícia vychádza z niekoľkých prameňov v chápaní človeka, osudu a možnosti jeho prekonania. Za prvé je to gréckoantický model, obraz človeka v gréckej dráme. Je preň charakteristické chápanie osudu ako nemilosrdného zákona, ale nie zákona nevyhnutnosti, skôr ako zákona slepej, nepochopiteľnej náhody. Človek musí rešpektovať vôľu bohov, aj keď sa mu nevidí ani logicky zdôvodniteľná, ani ľudsky prijateľná. Zákon, nevyhnutnosť, osud tu vystupuje ako niečo nadprirodzené a neprirodzené, nadľudské a neľudské, človek ho môže prekročiť, ale stíha ho strašný trest. Tento vidíme práve tak v dráme o Oidipovi ako v mýte o Prometeovi. Tieto dva stavy sa však od seba líšia: v prvom prípade sa hrdina stavia proti osudu bez toho, že by vedel o tomto svojom čine a jeho možných následkoch — trest je však tiež strašný: v druhom prípade titanskej vzbury proti vôli bohov hrdina vie, čo ho čaká, a predsa porušuje vôľu bohov; preto zostáva mýtus o Prometeovi neprestajne novým symbolom ľudských *možností*. Trochu iný obraz vidíme v gréckej filozofii, najmä jej naturalisticko-materialistickej línii — tu sa vytvárajú prvé základy chápania osudu ako racionálne uchopiteľnej prírodnej zákonitosti, reťazi príčin a účinkov, ba dokonca u iónskych filozofov a Epikura, ako syntézy prírodnej nevyhnutnosti a ľudskej schopnosti či neschopnosti ich využiť. Tento model vzťahov človeka a osudu sa rozvíja neskoršie v renesančno-osvietenskom modeli človeka.

Východný model človeka vychádza z predpokladu, že človek je nepatrnou, veľmi zraniteľnou čiastkou univerza, súčasťou prírody, ktorá nemá právo sa nad ňu a jej zákony vyvyšovať, má však možnosť ubrániť sa drviacej sile osudu tým, že sa zmieri so skutočnosťou, že obmedzí svoje potreby na minimum, že nebude požadovať materiálne výhody a bude prekonávať svoje vášne. Jediná možnosť úniku je, aby človek využil svoju jedinú prevahu nad zvieratmi — myslenie a zachoval si slobodu tým, že sa zatvorí pred svetom do sveta meditácií.

Tento spôsob uvažovania zanechal hlboké stopy v európskom myslení ako v stoicizme, tak v celom kresťanstve a jeho tradícii, vidíme jeho stopy u Montaigna, Pascala, čiastočne Rousseaua, ako aj v postojoch súčasného človeka.

Renesančno-osvietenský pohľad modeluje postupne obraz človeka ako prírodnej a prirodzenej bytosti a osudu ako zákona prírody. S výnimkou krajne naturalistických hľadísk však v ňom zostáva spor medzi striktno prírodovedeckým chápaním univerza a človeka a modelom ducha, duše, kultúry, slobody, kde často necháva priestor pre kresťanské chápanie ľudskej aktivity ako *daru*, prípadne výsledku čistého myslenia. Z osvietenského modelu človeka vyplýva niekoľko názorov na vzťah uplatnenia sa človeka a jeho podmienok: a) osud možno poznať a podriaďovať sa mu dobrovoľne a so znalosťou vecí; b) zotročenie človeka vyplýva

z nevedomosti; c) právo človeka na šťastie, slobodu, je prírodným zákonom a prirodzenosťou človeka (človek *sa rodí* ako slobodná bytosť); d) oslobodenie človeka je iba obnovením prírodného stavu a naplnením prirodzeného práva.

Právo človeka na sebauplatnenie je evidentné a netreba to dokazovať, pretože je súčasťou rešpektovania prírodných zákonov.

Aj z tohto zjednodušeného a zoschematizovaného obrazu modelov človeka vidíme zjavne nedôslednosti, ktoré vyplývajú z uvedených hľadísk, aj keď som zámerne nezobrala do úvahy indeterministické názory na človeka, ktoré tiež zohrali v dejinách spoločenských názorov značnú úlohu.

Všetky historické modely majú spoločné nedostatky. Po prvé je to abstraktné chápanie človeka ako takého, pokusy o stanovenie akejsi navždy danej podstaty človeka, odchýlky od ktorej sú neprirodzené, nenormálne a škodia človeku.

Po druhé sú to prístupy k problému, ktoré vychádzajú vždy z univerzalistického vonkajškoveho chápania skutočnosti a hľadajú zdroje a možnosti prípadnej ľudskej aktivity výlučne v mimoludských faktoroch, nech už je to božstvo, zákony akéhosi mimoludského a nadľudského rozumu, či rozumu a rozumnosti samej prírody.

Antropomorfizáciou, poľudšťovaním prírody či nadprirodzených síl človek odľudštuje svoj vlastný obraz a svoje vlastné schopnosti a možnosti pripisuje prírode či nadprirodzenosti. Dochádza tu na základe oprávnených a pravdivých úvah o všestrannej determinovanosti akéhokoľvek ľudského počínania zámene subjektu s objektom. Človek sa javí výlučne ako objekt pôsobenia skutočnosti a podmienok a zákon prírody a spoločnosti ako subjekt, ktorý cielavedome a zámerne formuje spoločnosť a človeka. Tým, že pochopíme túto zámenu, problém nevyriešime. Zostáva otvorený problém: človek je skutočne výslednicou pôsobenia objektívnych zákonitostí a vonkajších vplyvov, ktoré ho modifikujú. Ako je potom možný spoločenský pokrok? Ako vznikla myšlienka slobody? Pojem cieľa? Nie sú iba ilúziou, psychohygienickým východiskom, adaptáciou na neprijateľnú skutočnosť?

Nie je iste možné odrazu a seriózne odpovedať na všetky tieto otázky tým skôr, že aj takto postavený problém vystihuje čosi z mechanizmov skutočného vzniku ilúzií o slobode.

Marxove texty sú nepochybne určitým východiskom pre riešenie antinómie podmienenosti človeka a jeho slobodnej, tvorivej činnosti. Okrem klasických textov jestvuje aj značné množstvo seriózných, erudovaných marxistických i mimomarxistických filozofických, sociologických a sociálnopsychologických úvah na túto tému, ktoré stavajú problém sebauskutočnenia človeka a samodeterminácie spoločnosti ako problém moderného človeka.

Marx načrtol obraz človeka ako vynálezcu, robotníka a súčasne aj ako prívesku stroja, ktorý človek vytvoril vlastnými rukami. Po prvý raz vysvetlil človeka z neho samého, bez podpory „rozumu prírody“ či „božej vôle“.

Človek nie je ani zrkadlo sveta a čistý vosk, do ktorého svet vtlačá svoje pečate, ale ani absolútny subjekt, čistá vôľa, aktivita a čin.

Je to konkrétny, živý, trpiaci a vášnivý tvor, bytosť, ktorej predmety potreby jestvujú mimo nej samej a ktorej uspokojenie potrieb nezávisí výlučne od jej vôle

a úsilia. Bytosť, podmienená hranicou zdedených biologických možností a duševných schopností, získaných výchovou. Stvárajú ju spoločenské vzťahy, do ktorých sa narodí bez toho, že by si ich mohla vybrať.

Nedostáva nič v hotovej podobe ani od prírody, ani od spoločnosti. Všetko musí získať *pracou* (až na tie skupiny a triedy spoločnosti, ktoré môžu byť ľuďmi iba vďaka práci druhých). Marxov model práce, praxe, aktívnej činnosti (berieme tu tento pojem v najširšom zmysle ako akúkoľvek aktívnu a cieľavedomú činnosť človeka, zameranú na pretvorenie prírody a spoločnosti) je kľúčom k pochopeniu marxistického (v zmysle interpretácie textov klasikov) modelu človeka.

Pojem osudu vzniká z fetišizácie prírodných a spoločenských zákonitostí, keď sa vzťahy medzi ľuďmi v ich zvecnej podobe (kapitál, práca, peniaze, štát, inštitúcia, cirkev, právo, veda a vedecká inštitúcia) berú ako vzťahy vecí; berú sa nie ako výsledok ľudskej činnosti, výslednica zložitej súvzťažnosti medzi prírodou a človekom, jednotlivcom a spoločnosťou a spoločenskými skupinami, — nie ako proces, ale ako hotová vec, neodškriepiteľná nevyhnutnosť. A „berú“ sa nielen tak z nevedomosti, ale v skutočnosti sa vo vzťahu k človeku, ku generácii súčasníkov aj tak správajú a je možné ich prekonať, takisto ako prírodu, nie iba pomyslením, ale činom. K činu, ktorý by bol adekvátny podmienkam a mal nádej na úspech, je však potrebné odhaliť fetišizáciu pomerov ako prostého vzťahu vecí, rozoznať za vzťahmi vecí vzťahy ľudí a poznať mechanizmy fetišizácie skutočností a pochopiť ich úlohu v tejto skutočnosti, ako aj nájsť filozofické východisko a zdôvodnenie aktivity človeka ako práva na čin a revolučnú prax. Aké je to východisko?

Marxovo chápanie konkrétneho, historicky determinovaného človeka vychádza zo subjektovo-objektového chápania vzťahu človeka a sveta. Vzťah človeka a sveta je bezprostredný iba v najzákladnejších biologických reláciách a potrebách a krajných situáciách (hlad ap.). Vo všetkých ostatných prípadoch je sprostredkovaný. Človek sa na rozdiel od zvieratá nestotožňuje so svojou činnosťou ani so sebou. Vo vzťahu k predmetu svojej činnosti si uvedomuje svoje „ja“ ako subjekt činu a súčasne objekt pôsobenia, či odporu predmetu. Je schopný priebežne korigovať svoju vlastnú činnosť, pozrieť sa s odstupom nielen na predmet svojej činnosti a pochopiť protiklad medzi zámerom činnosti a predmetom, ktorý nerešpektuje tieto zámery, ale aj na svoje „ja“ ako na objekt, pôsobiaci na iný objekt. Túto schopnosť človeka nazývame *sebareflexiou*. Sebareflexia umožňuje človeku — tvorcovi, aby prekonával a rozmnožoval v priebehu pracovnej činnosti svoje pôvodné schopnosti a korigoval zámery a postupy; a to nielen postupy manipulácie s predmetom, ale aj myšlienkové postupy.

Špecificky ľudský spôsob uspokojovania základných potrieb — práca sa tak stáva základným nielen praktickým, ale aj filozofickým východiskom na pochopenie tej skutočnosti, že človek je jediný živý tvor, ktorý dokáže presiahnuť podmienky dané mu ako východisko k činnosti. Keď si osvojuje prírodu a prírodné základy ľudského spoločenstva (prechod od stáda k spoločnosti), pretvára človek nielen predmety, ale aj samého seba. V tomto procese vzniká ako zručnosť a technika výroby, tak technika „myslenia a poznania“, ktorú marxizmus na rozdiel

od predchádzajúcich materialistických teórií nechápe ako „odraz“ či registráciu činnosti post factum, ale ako neoddeliteľnú súčasť pracovnej činnosti. Vedomie nie je iba zrkadlo či dokonalý stroj na pozorovanie sveta, ale ako súčasť predmetopracitickej činnosti je aj projektom a reflexiou činu.

Prírodovedecký spôsob uvažovania, ktorý sa tak osvedčuje vo všetkých oblastiach poznania, nám prirodzene znova a znova kladie otázku, kde sú pôvodné zdroje týchto schopností človeka. Z pokusov o vysvetlenie evolúcie ľudstva vyplýva zatiaľ hypotéza, že pravdepodobne v pôvodnej biologickej nevyhnutnosti vzniku práce pre zachovanie rodu. (Okrem tejto hypotézy jestvujú však aj iné predstavy o vzniku a pôvode civilizácie, ktoré nemôžeme pre nedostatok dôkazov celkom zamietnuť. Uvedomujeme si však, že nenúkajú nové riešenie, ale iba odsúvajú do vzdialenejšej minulosti problém poľudštenia človeka.)

Do evolučných hypotéz prináša veľa nového koncepcia Teilharda de Chardin, ktorá má dosť úzky vzťah ako k tradičnému materializmu, tak aj k Heglovej dialektike. Teilhard vidí zárodok možnosti vzniku človeka v tom, že v procese evolúcie živočíchov sa inštinkty predovšetkým špecializujú a diferencujú ako aj univerzalizujú. Labilita, variabilita a univerzalizácia reakcií živočíchov vrcholí v človeku, v ktorom príroda nahrádza špecializáciu inštinktov schopnosťou učiť sa, univerzálnou schopnosťou napodobňovať, ako aj diferencovane reagovať na tie isté podmienky.

Ak pripojíme k týmto nesmierne zaujímavým postrehom (ktoré sú ešte diskutabilné a vyzadujú seriózný komplexný psychologický výskum, aj keď sa zdá, že ich nemožno považovať za nevedecké) ten fakt, že každá generácia ľudí získava od predchádzajúcej generácie v zvecnej, skrátenej a pre chápanie zjednodušenej podobe hotové výsledky práce a poznania, vychádza nám, že jestvuje určitý priestor, rezerva energie pre aktívnu tvorivú činnosť človeka. Tak môže človek nielen rozmnožovať, ale aj kvalitatívne prekračovať rámec nevyhnutného, nie iba napodobňovať a prispôsobovať sa, ale aj tvoriť.

Zdroje ľudskej aktivity je veľmi ťažké vedecky postihnúť, napriek tomu, že pokrok, čo len v technickej oblasti, je evidentný. Nemôžeme ich vysvetľovať ani ako jednoduchý výsledok prírodnej evolúcie, ani ako zázrak. Problém je ťažký aj preto, že súčasne s vývinom spoločnosti vnímame aj interpretáciu tohto vývinu a táto interpretácia sa prejavuje v motivácii ľudských činov. V spoločnosti vznikajú na základe pôsobenia protikladných spoločenských síl paradoxy zámerov a výsledkov (známy Engelsov „paralelogram síl“), miešajú sa objektívne a subjektívne prekážky pri pokusoch o uskutočnenie ľudských cieľov a samé tieto ciele sa často formujú na základe ilúzií či povrchného pozorovateľského postoja k „skutočnému stavu vecí“.

Základnou skutočnosťou však zostáva, že človek nie je iba spotrebiteľom prírody a sveta, že je tvorcom svojho vlastného spoločenského prostredia ako v materiálnom tak v duchovnom zmysle slova. Druhá otázka je, či výsledky jeho činov zodpovedajú pôvodným zámerom, či samé tieto zámery boli adekvátne východiskovým podmienkam a nakoľko jeho hodnotenie ako cieľov tak výsledkov zodpovedá „objektívnemu stavu vecí“. Pretože človek, aj keď na základe toho, čo už bolo, je tvorcom toho, čo jestvuje, musí zahrnúť do „objektívneho stavu vecí“

aj svoje názory a postoje, ktoré motivujú jeho činnosť, včítane akéhokoľvek vedeckého hodnotenia objektívneho stavu vecí.

Jednostranné pokusy o pochopenie človeka „pohľadom zvonka“ tým, že si odmyslíme vlastné ľudské postoje, sú ako súčasť analýzy spoločenských pomerov veľmi užitočné. Ak ich však dovádzame ad absurdum, vedú k abstraktnému chápaniu človeka a potrebujú k úplnosti koncepcie vždy nejakú vonkajšiu „barličku“, o ktorú sa celá hypotéza opiera.

Ak chápeme človeka výlučne ako súčasť prírody, zostáva mu pre sebauvytváranie v najlepšom prípade iba ten nepatrný priestor, kde sa vymanol zo závislosti na prírode — ale tam sa stáva obeťou pôsobenia „spoločenských síl“.

Koncepcia človeka výlučne ako mysliaceho tvorca vedy a kultúry vedie k jednostrannému absolutizovanému obrazu človeka ako slobodného tvora. Nevie vysvetliť paradox pôvodného zámeru kultúrneho či vedeckého diela a výsledku, jeho pôsobenia, ktoré sa často obracia priamo proti autorom diela, proti pôvodne zamýšľanému rámcu a zmyslu diela.

Z Marxových textov si môžeme vziať azda hoci len to základné poučenie, že človek je tvorcom samého seba, ale že aktívnu tvorivú činnosť človeka nemôžeme redukovat' iba na „rezíduum“, zvyšok priestoru, kde pôsobí oslabená determinácia prírodnými a spoločenskými podmienkami. Ľudskú aktivitu by sme takto zvedli iba k možnosti voľby vo vopred vyhradenej a vybojovanej klietke. (Termín „prekračovania daného“, ktorý sama používam, by mohol k takémuto chápaniu zvädzať.) Nemôžeme ani vstúpiť do sporu so zistenými faktami ľudskej závislosti a uvažovať o človeku ako o nezávislej izolovanej bytosti.

Ide o nové chápanie determinovanosti človeka ako sebaučtovania a sebauvytvárania. Možnosť a skutočnosť poľudštenia človeka vlastnými silami má základ v samom procese špecificky ľudskeho uspokojovania potrieb. Ide o také chápanie, ktoré by sa pokúsilo vysvetliť ľudskú aktivitu, pojem cieľa a slobody ako proces, v ktorom človek, *vďaka* svojej predmetnosti a praktickému vzťahu k svetu, a nie napriek nim, spolu s nevyhnutnými potrebami produkuje aj nové, v prírode neznáme a z biologického hľadiska nepotrebné materiálne i duchovné sféry svojho života. V týchto sférach sa neprestajne vytvárajú nové rozmery ľudskej bytosti, človek sa stáva stále diferencovanejším a univerzálnejším. Nie je to však jednoduchý neprotirečivý proces. Človek vytvára spolu s novými možnosťami voľby a činnosti aj nové spôsoby svojho zotročenia. Ide o to, aby ako staré, tak aj vznikajúce formy svojej závislosti a útlaku neprestajne odhaľoval a deštruoval mechanizmy ich vzniku. Aby nechápal formy odľudštenia výlučne ako „železnú nevyhnutnosť“, ale ako fakticky jestvujúce, zvecnelé ľudské dielo.

Vlasta Černíková

LITERATÚRA

Marx, *Filozoficko ekonomické rukopisy, Nemecká ideológia, Kapitál, Triedny boj vo Francúzsku.*

Engels, *Pôvod rodiny, súkromného vlastníctva a štátu.*

Teilhard de Chardin, *Misto človeka v prírode.*

Kosík K., *Dialektika konkrétneho.*

Sborník, *Človek kto si?*

Sviták I., *Ľudský smysl kultury.*